

Ismet Dizdarević

**OSJEĆANJE KRIVICE I KAJANJA PLANERA
I IZVRŠITELJA GENOCIDA
(Zaborav je put u novi zločin)**

**THE FEELINGS OF GUILT OF GENOCIDE
PLANNERS AND PERPETRATORS
(Forgetting is a sure road to new crimes)**

Sažetak

U toku Drugog svjetskog rata njemački fašisti izvršili su genocid nad negermanskim narodima, posebno nad Jevrejima. Mnogo je nevinih ljudi protjerano iz svojih domova, mnogi su fizički i psihički mučeni, a veliki broj njih je strijeljan, obješen ili spaljen. U toku agresije na Bosnu i Hercegovinu nad Bošnjacima je izvršen grozomorniji genocid. Srpski nacionalisti su nemilosrdno proganjali Bošnjake, mučili su ih u logorima i kazamatima i masovno ubijali. Planerima i izvršiteljima genocida nad Bošnjacima Bošnjaci su bili „krivi“ samo zato što su ostali ono što su uvijek bili Bošnjaci i što su se, po svojim vjerskim uvjerenjima, osjećali muslimanima.

U radu se analiziraju izjave i ponašanja ratnih zločinaca kojima je 1945. godine suđeno u Nürnbergu i zločincima kojima se sada sudi u Haagu. U izjavama njemačkih planera i izvršitelja genocida u uspoređi s ponašanjima i izjavama srpskih planera i izvršitelja genocida nema značajnih razlika. Većina zločinaca ne ispoljava osjećanje krivice ni kajanja za izvršene zločine. Oni čak misle da nisu uopće krivi jer zločine koje su izvršili ne doživljavaju zločinima, već „pravednim djelima“. Oni su, kako izjavljuju, samo branili srpski narod od „napada i progona Turaka“.

U radu se ukazuje i na važnost doživljaja osjećanja krivice ratnih zločinaca kao bitnog preduvjeta za oprostaj žrtava. Moguće

je očekivati oprostaj samo ako se planeri i izvršitelji genocida nad Bošnjacima iskreno pokaju i ako kajanje javno iskažu i zatraže oprost. U slučajevima ispoljenog kajanja i zatraženog oprosta moguće je očekivati oprost, ali za duboke usjekline genocida nema zaborava, niti je psihološki moguć.

Ključne riječi: *genocid, genocidna ponašanja, žrtva, poslušnost, individualna odgovornost, kajanje, osjećanje krivice, presuda*

Summary

During World War Two, German fascists have committed genocide against non-Germans, especially the Jewish population. Many innocent people have been displaced; many have also been shot, hung or burned to death. During the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina a most horrific genocide was committed against the Bosniak population. Serb nationalists have mercilessly tortured and killed Bosniaks in jails and concentration camps. For planners and perpetrators of genocide, Bosniaks were only guilty of being what they always were: Bosniaks and Muslims in their religious beliefs.

In this work, testimonies and behavior of those war criminals who were put to trial in Nurnberg in 1945 and now in Hague, is being analyzed. When comparing the testimonies of German planners and genocide perpetrators with Serb ones, one can not find significant differences. Most criminals do not display any kind of remorse or guilt for the crimes they had committed. They even think that they can not be blamed, since they do not consider their actions crimes, but righteous deeds. They have only, as they say, defended the Serb people from the Turkish attacks.

In this work, the importance of feelings of guilt and remorse of war criminals as a pre-condition for forgiveness of victims is shown. It is possible to expect forgiveness only if planners and perpetrators of genocide sincerely repent and if they show this remorse publicly and ask for forgiveness. In cases where a display of remorse took place and forgiveness was asked for, it is

possible to expect it, but for deep genocidal wounds, forgiveness is not realistic, neither is it psychologically possible.

Key words: *genocide, genocidal behavior, victim, obedience, individual responsibility, remorse, feelings of guilt, judgment*

Kodifikacija genocida kao međunarodnog krivičnog djela ostvarena je nakon Drugog svjetskog rata iako su pojave masovnog ubijanja nacionalnih ili vjerskih skupina zabilježene i u Prvom svjetskom ratu. Brutalni, grozomorni, masovni progoni, mučenja i ubijanja pripadnika negermanskih naroda, a naročito Jevreja, rezultirali su iz genocidnog plana koji su Hitler i njegovi sljedbenici, prije i u toku Drugog svjetskog rata, ostvarivali nad „neprijateljima njemačkog naroda”. U nacističkoj doktrini jasno je naglašeno da je potrebno, s osjećanjem dubokog uvjerenja o „pravednosti”, odlučno i s mjerama najviše surovosti i nečovječnosti *onemogućiti* „neprijatelje naroda čiste rase”, a naročito Jevreje, da ostvare svoje „planirane zločinačke aktivnosti”. Ishod „odbrane naroda plave krvi” od “dokazanih” protivnika bio je vidljiv cijelom svijetu: *masovna ubijanja, progoni i strahovita mučenja u kazamatima i logorima.*

Psihosocijalni korijeni genocida i masovnih ubijanja

Kako je moguće naučno objasniti korijene genocida i masovnog ubijanja? Ko je kriv za sve ono što je genocid¹ sobom nosio. Ko

¹ Iz značenje termina ‘genocid’ vidljiva je njegova suština. Termin ‘genocid’ je kovanica grčke riječi *genos* - rod, pleme, i latinske riječi *occidere* - ubiti. U Rezoluciji Generalne skupštine UN-a (11. 12. 1946) značenje pojma ‘genocid’ jasno je određeno. Genocid je “uskraćivanje prava na opstanak cijelim ljudskim grupama, kao što su ubistvo (homicid), uskraćivanje prava na život pojedinim ljudskim bićima”. U Rezoluciji je rečeno da je genocid međunarodno krivično djelo (zločin), da je u svim povijesnim periodima izazvao velike štetne posljedice i da je, za oslobađanje od genocida, potrebna puna međunarodna saradnja. U prva dva člana Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju genocida, koja je usvojena Rezolucijom broj 1386 (XIV) Generalne skupštine UN-a, precizirano je ono što je u terminu ‘genocid’ sadržano: *namjerno uništavanje nacionalnih, etničkih, rasnih ili vjerskih skupina.* Naglašeno je i da je namjerno odnosno

je, ustvari, kriv za fizičke i psihičke posljedice koje su inicijatori i realizatori genocida nanijeli pripadnicima određenih naroda, nacionalnih manjina i/ili istaknutim pojedincima “opasnih” skupina? U brojnim studijama o ranijim genocidima, kao i u studijama o korijenima, tokovima i posljedicama genocida koji se odigrao u Bosni i Hercegovini, u posljednjoj deceniji dvadesetog stoljeća, se razmatraju *uloge i stupnjevi odgovornosti za izvršene zločine pojedinaca, političkih organizacija, državnih uređenja i naroda iz kojih su izrasli idejni začetnici i izvršitelji genocida*. Ko je kriv? Pojedinci, političke organizacije, vlade ili određeni narodi? Jedni tvrde da su pojedinci isključivi krivci. Narod ne može biti kriv. Svoje gledište o individualnoj krivici za genocid dokazuju i genetskim predispozicijama. Ljudi se rađaju ili sa agresivnim ili sa altruističkim genetskim predispozicijama. Ako nasljeđena agresivna sklonost pojedinaca bude kasnije, u procesima socijalizacije, posebno u obitelji, razvijana i podsticana moguće je očekivati genocidna ponašanja, naravno, u okolnostima u kojima se genocidni porivi i genocidna ponašanja motiviraju i nagrađuju. Drugi ne osporavaju značaj osobnih karakteristika pojedinaca, ali ne zanemaruju i ulogu kulturnih faktora, posebno tradicije

plansko i svjesno uništavanje određenih skupina teško krivično djelo protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Genocid je, u svojoj biti, veliki zločin (magnum crimen) i po načinu i širini i po veličini posljedica koje iz ovog animalnog kriminalnog djela rezultiraju. S obzirom na to da su u prvom i drugom članu Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju genocida od 9. decembra 1948. godine sadržane i polazne psihološke osnove važne za objašnjenje psiholoških korijena genocida, citirat ćemo sadržaje oba člana. U prvom članu piše da *strane ugovornice utvrđuju da je genocid, bez obzira da li je izvršen za vrijeme mira ili rata, međunarodno krivično djelo i da preuzimaju obavezu da ga spriječe i kazne*. U članu dva je precizirano koja krivična djela se smatraju djelima genocida: *U Konvenciji kao genocid se smatra bilo koje od navedenih djela učinjenih u namjeri potpunog ili djelimičnog uništenja jedne nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe kao takve:*

- (a) ubistvo članova grupe;
- (b) teška povreda fizičkog ili mentalnog integriteta članova grupe;
- (c) namjerno podvrgavanje grupe životnim uvjetima koji vode njenom potpunom ili djelimičnom uništenju;
- (d) mjere uperene na sprečavanje rađanja u okviru grupe;
- (e) prinudno premještanje djece iz jedne grupe u drugu.

i dominantnih, pisanih i nepisanih, moralnih standarda. Svoje gledište baziraju na agresivnim i zločiničkim ponašanjima pojedinaca uvjetovanih karakterom uređenja u kojem žive. Rimski vojnici su ubijali zarobljene neprijateljske vojnike i zlostavljali njihove žene i djecu, jer su svoje postupke smatrali moralnim i opravdanim. Osjećaj grižnje savjesti zbog zločina koje su izvršavali nisu doživljavali najviše zbog *dominacije moralnih standarda o potrebi i opravdanosti ubijanja i mučenja osoba koje su Rimljani smatrali neprijateljima*. Treći ističu da se glavni razlozi genocidnih ponašanja pojedinaca, socijalnih organizacija i/ili vlada nalaze u genocidnom karakteru određenih naroda. Na pitanja jesu li Hitler i njegova vlada, odnosno, u novije vrijeme, Slobodan Milošević i njegovi bliski saradnici, mogli planirati i izvršiti poznate strahovite zločine da nisu imali podršku i odobravanje njemačkog odnosno srpskog naroda, njihov odgovor je: **zločini, a pogotovo zločini takvih razmjera, ne bi se uopće dogodili.**

Zašto jedna skupina ljudi želi uništiti drugu? Koji ih motivi potiču na to? Šta osjećaju kada ubijaju ne jednog čovjeka, već više ljudi? Osjećaju li grižnju savjesti zbog ovog aljudskog čina? Ako je osjećaju, zašto nastavljaju činiti zlo? Mnogo pitanja, a malo odgovora. Odgovori na ova pitanja omogućavaju bolje razumijevanje psiholoških korijena genocida i masovnog ubijanja. Istaknuti istraživač psiholoških korijena genocida i drugih nasilja Ervin Staub ukazuje, pored osobnih razloga, na ekonomske i kulturne faktore kao bitne motivacijske izvore genocida i drugih nasilja. „Ekonomske uvjete“, ističe E. Staub, „u krajnjoj liniji mogu rezultirati izgladnjivanjem ili prijetnjom životu. Ishodi manje ekstremnih ekonomskih uvjeta mogu se ispoljiti u odgođenoj deprivaciji, deterioraciji materijalnih dobara ili, najmanje, u osujećenju unapređenja blagostanja. Neprijateljstvo i nasilje, bilo političko nasilje između unutarnjih grupa bilo rat s vanjskim neprijateljem, prijete i ugrožavaju život. Političko nasilje prijeti sigurnosti čak i onim ljudima koji su izvan njega. Rasprostranjeno kriminalno nasilje također ugrožava život i sigurnost. Rat je prijetnja, u najmanju ruku, životu samo određenim članovima društva i utječe na mnoge aspekte društva. Rapidne promjene u kulturi i društvu – naprimjer, brze tehnološke promjene i prateće promjene na radu i socijalnim običajima – također psihološki utječu

na teške uvjete života. One mijenjaju ustaljene standarde življenja i vode dezorganizaciji“ (Staub, E., 1995, str. 14).

U teškim životnim uvjetima ljudi su preokupirani putevima izlaska iz tih stanja. Nije bitno koji su i kakvi su, bitno je da vode nekom rješenju. Bitno je prevladati poteškoće, ostvariti zamišljena očekivanja i dostići ciljeve do kojih je moguće najlakše i najbrže doći. Iz teških životnih uvjeta (depresija, kriminalitet, socijalna dezorganizacija, fizička i materijalna nesigurnost) izrastaju odgovarajuća psihološka *ponašanja ljudi*. Promjene koje se javljaju, nakon razaranja tradicionalnih načina življenja, uzrokuju pogreške u procjeni svijeta i stvarnosti. S obzirom na to da je pouzdana percepcija svijeta važan uvjet sigurnosti, normalno je očekivati da će ljudi biti snažnije motivirani u traženju rješenja, ustvari u traženju izlaska iz neugodnosti koje sobom nose neizvjesnost i dezorijentacija. Jedan od puteva izlaska je izgradnja novog pogleda na svijet. I promjena u perceptivnom sagledavanju i razumskom uviđanju „nove stvarnosti“ također smanjuje nesigurnost i anksioznost. Osjećanje grupne pripadnosti važan je pokretač aktiviteta pojedinaca. Međutim, kada grupa kojoj pripadaju pojedinci „funkcionira slabo i ne obezbjeđuje zaštitu i dobrobit, poštovanje i vrednovanje te grupe se umanjuje; oštećen je njihov društveni self-koncept. Budući da se ljudi, u značajnom stupnju, definiraju po svome statusu u grupi, zato je i normalno što većina ljudi pozitivan stav njihove grupe prema sebi vidi kao najbitniji uvjet za osobnu samoprocjenu, a naročito u teškim vremenima. Zato će i potreba za zaštitom i unapređenjem društvenog self-koncepta ili potreba za pronalaženjem nove grupe s kojom će se identificirati biti snažna“ (Staub, E., 1995, str. 16).

Teški životni uvjeti utječu na odnose među članovima grupe, otežavaju komunikaciju i motiviraju ljude da misle samo o sebi. U suočavanju s teškim životnim uvjetima, pogotovo kada ih ne mogu ublažiti ili otkloniti, ljudi ispoljavju osjećanje ugroženosti i frustriranosti. Psihološka reagiranja na teške životne uvjete su očekivana. Očekivana su jer ugrožavaju dva glavna ljudska cilja: *opstanak* i *sigurnost*. Porast potrebe za samoodbranom izrasta iz tjelesne i psihičke ugroženosti. U cilju samoodbrane vlastitih života ili očuvanja tjelesnog integriteta, ljudi nastoje otkloniti stvarne ili percipirane izvore svojih poteškoća i problema. Motivi koji

izrastaju iz osjećanja ugroženosti vlastitih individualiteta, osobnih doživljaja sebe i svijeta oko sebe, i ishoda percipiranih procesa rastakanja društvenih vrijednosti i tradicija, zapravo društvenih vrijednosti koje su, za njih, bile izvori sigurnosti, postaju snažni pokretači njihovih namjera i aktivnosti. U ponašanjima se uočavaju ishodi aktualnih djelovanja ili reaktiviranih ranijih latentnih motivacijskih usmjerenja. Bez obzira na to jesu li rezultirali iz aktualnih teških stanja ili su samo potaknuti „povoljnim okolnostima”, motivacijski procesi su sjedinjeni istom psihološkom sadržinom: *destruktivnim namjerama i naglašenim neprijateljstvima prema drugim pojedincima ili skupinama, zapravo prema pripadnicima drugih naroda ili drugih vjeroispovijesti*. Ervin Staub ukazuje na istu činjenicu. Ističe da prijetnje i frustracije uvećavaju neprijateljstvo i želju da se naudi ljudima koji su „uzročnici“ njihovih problema, ali i da uvijek ne postoji osoba ili osobe koje bi okrivili. Ponekad oni uočavaju da su krivci njihovih nevolja suviše moćni, ili su vođe s kojima su se poistovjetili, pa zbog toga ne mogu ili ne žele svoje neprijateljstvo usmjeriti prema njima, već ga kanališu prema drugima, slabijim pojedincima ili skupinama. Intenzitet neprijateljstva raste kada misli da je njihovo *teško stanje prouzrokovano nepravdom, a naročito kada je povezan sa spoznajom ili naslućivanjem da drugi ne žive u poteškoćama sličnim njihovim*.

Teški životni uvjeti jesu važan korijen zla – genocida i masovnog ubijanja. Utjecaj teških životnih uvjeta može biti pojačan, ublažen ili jako slab u rađanju i realiziranju genetskih pobuda. Koji će stupanj utjecaja biti uveliko zavisi od karakteristike određenih kultura. Povijesne činjenice govore da su se planeri i izvršitelji genocida i masovnih ubijanja rađali i živjeli u kulturama u kojima je *potreba za genocidom bila duboko utkana* u obrascima ponašanja ljudi te kulture. U tim kulturama je dugo živio aktivni potencijal za grupno nasilje. Egzistirao je u *latentnom* vidu, a ponekad se, u rudimentarnim vidovima agresivnosti, javno ispoljavao. Najčešće je tretiran kao benigna, epizodna pojava. Istinu o vlastitoj zabludi žrtve su, nažalost, spoznavale tek kada su, na vlastitoj koži, osjetile posljedice aktualiziranih genocidnih pobuda. Potencijalne žrtve nisu, u početnim etapama psiholoških priprema za genocid, kod kasnijih izvršitelja genocida, u njihovim ponašanjima, zapažali

značajne indikatore genocidnih stremljenja i aktivnosti koji će, kada se ovi „mirni građani“ nađu u okolnostima „pogodnim za zločin“, biti realizirani na načine koji prevazilaze ponašanja krvoločnih životinja, i to ne kada su site, već kada su gladne.

Psihološka analiza toka i posljedica genocida u svijetu (holokaust, genocid u Kambodži, masovna ubijanja u Argentini), kao i analiza posljednjeg genocida koji se dogodio u toku agresije (1992-1995) u Bosni i Hercegovini, pokazale su vezu između prethodnih priprema i čina genocida. Pokazale su, zapravo, da je bilo moguće, u fazi planiranja agresije i genocida, u načinima ponašanja potencijalnih izvršitelja i potencijalnih žrtava, u procesima dužih priprema za genocid *otkriti ili nazrijeti* indikatore onoga što će se kasnije desiti. Psihološkom propagandom je utiskivano u svijest naroda *osjećanje superiornosti, nacionalne uzvišenosti i vjerske pravovjernosti*. Iz takvih okolnosti, ustvari iz propagandom aranžiranih uvjeta, izrastali su potencijalni nasilnici koji su svoje genocidne pobude i aktivnosti „opravdavali” „mržnjom“ i „neprijateljskim namjerama“ pripadnika drugih naroda. One druge treba prognati, mučiti i ubijati jer ne priznaju našu povijesnu, kulturnu i moralnu „nadmoćnost“. Oni drugi su „glavni uzročnici“ naše patnje, zaostajanja i gubljenja, a postoje i „dokazi“ da pripremaju napad na nas. „Mi“ smo jedno, a „Oni“ su drugo. *Srpski nacionalizam, kao i drugi ekstremni i militantni nacionalizmi, izrastao je upravo iz takvog dihotomnog, polariziranog shvaćanja i razvijanog uvjerenja u okviru stvarnih ekonomskih nedaća, osjećanja bezizlaznosti i potrebe prevladavanja doživljaja vlastite slabosti ostvarivanjem „moći“ nasiljem nad drugim.*

Odanost i poslušnost vođi

U okolnostima psiholoških priprema za genocid ispoljavana su i druga ponašanja potencijalnih izvršitelja genocida. Potreba za vođom koji će naći izlaz postaje opsesija većine. Ponašanja njemačkog naroda u toku uspona i vladanja Adolfa Hitlera rječito govori o potrebi tog naroda za vođom. Zašto je Adolf Hitler dobio široku podršku, a ne neka druga osoba koja je ispoljavala ekstremizam u pogledima na njemačku stvarnost? Neosporno je da je on,

kao osoba čiji su obiteljski i kasniji uvjeti razvoja formirali u njemu osjećanje mržnje prema negermanskim narodima, a naročito prema Jevrejima, i kao osoba koja je ispoljila fantastičnu odanost ideologiji fašizma, najbolje odgovarao tadašnjim potrebama i stremljenjima njemačkog naroda, posebno mladih. U psihobiografskim studijama ličnosti Adolfa Hitlera njegov izraziti antisemitizam se, kako ističe Ervin Staub, može dovesti u vezu s podacima o njegovom vanbračnom rođenju, o ispoljenoj mržnji prema svom ocu, o njegovom uvjerenju da je baka (očeva majka) bila Jevrejka, o njegovom uvjerenju da je njegova voljena majka umrla zbog greške ljekara Jevreja, o Hitlerovim neuspjesima u kontaktima sa ženama, o njegovim seksualnim nastranostima itd. Pored podataka iz životne historije Adolfa Hitlera, koji mogu poslužiti kao ilustracija mogućih razloga Hitlerove mržnje, treba uzeti u obzir i okolnosti u kojima se našla mlada generacija nakon poraza Nijemaca u Prvom svjetskom ratu. Mnogi očevi su poginuli ili ostali invalidi, a oni koji su preživjeli nosili su gorčinu poraza i osobnu sramotu. Dobar dio poraženih ratnika ispoljavao je simptome poslijeratnog stresnog poremećaja. U nastalom haosu, mlada generacija nije mogla naći oslonca u svojim očevima. Hitler im je „ponudio sebe“ kao zamjenu za njihove očeve, ukazao im na „krivce“, na izvore njihove patnje, na Jevreje, i pozvao ih da idu putem koji on smatra najboljim. U izvanrednoj analizi psihološkog profila Hitlera Volter C. Langer ukazuje, između ostalog, na činjenicu da Hitlerov izrazito ispoljeni antisemitizam nije rezultanta spoznaje Hitlera o velikom značaju antisemitizma za propagandu, već je to njegov osobni “stav ispod kojeg se krije iskrena mržnja prema Jevrejima i svemu jevrejskom” (Langer, V., 2003, str. 114). Isticao je da su Jevreji otrov za Njemačku, otrov koji lagano i podmuklo uništava zdravo jezgro i koji će, ako se ne zaustavi, totalno uništiti stvaralačku njemačku rasu. Studioznija analiza javnih izjava Hitlera o Jevrejima otkriva u njima dublju, psihološku pozadinu. U Hitlerovim nadmenim, gromoglasnim i mržnjom ispunjenim propagandnim izljevima “primjenjuje u realnosti stvari za koje se plašio da bi pobjednici mogli da rade njemu u fantaziji. Iz ovog on izvlači mnogostruko zadovoljstvo. Prvo, to mu pruža mogućnost da se pred svetom pokazuje kao nemilosrdna zver kakvom je sebe zamišljao; drugo,

pruža mu mogućnost da dokaže da je onoliko bezdušan i surov koliko želi da bude (onoliko koliko on može da podnese); treće, u eliminisanju Jevreja nesvesno je osećao da oslobađa sebe, i Nemačku, otrova koji je odgovoran za sve nedaće; četvrto, kao mazohista, kakav je zaista bio, on crpe indirektno zadovoljstvo iz patnji drugih ljudi na čijem mestu može da zamisli sebe; peto, može da oduška svojoj gorkoj mržnji i preziru prema svetu uopšte koristeći Jevrejina kao žrtvenog jarca; i šesto, to donosi ozbiljne materijalne i propagandističke dividende” (Langer, V., 2003, str. 115).

Genocid nad Jevrejima mogao se očekivati upravo zbog nastalih uvjeta, i to ne samo zbog ekonomskih i kulturalnih nego i zbog psiholoških, koji su u poslijeratnim vremenima vladali u Njemačkoj. Očekivalo se ono što se, u nastalom spoju teškog stanja, vladajućih standarda kulture i posebnih psiholoških okolnosti, moglo nazrijeti da će doći. Očekivala se pogodna osoba koja će tenziju većine, izazvanu nezadovoljstvom, usmjeriti u pravcu „najefikasnijeg rasterećenja“. To je jedino mogla biti osoba koja se odlikovala radikalnim stavom i spremnošću da nasiljem vrati „izgubljenu moć narodu plave krvi“. U ličnosti i idejama Adolfa Hitlera većina Nijemaca „prepoznala“ je osobu koja može ostvariti njihova opća stremljenja i izražene aspiracije za vladanjem nad drugim skupinama. Između njemačkog naroda i Hitlera uspostavljen je odgovarajući interaktivni odnos. Hitler je obećao i ostvarivao izlazak iz teškog stanja i psihološke neizvjesnosti, a narod je prema njemu ispoljavao ono što je vođi trebalo - **odanost i poslušnost**.

U stručnoj literaturi ukazuje se na poslušnost autoritetu kao jednom od značajnih psiholoških korijena genocida. Oni koji prihvaćaju autoritet vođe spremni su prihvatiti i njegovu ideologiju. Eksperimentalna istraživanja Stanleyja Milgrama o pokornosti autoritetu i teorijske studije Ericha Fromma i Alice Miller o pokornosti kao glavnom izvoru destruktivnosti validni su dokazi za ispoljavanje poslušnosti autoritetu. E. Fromm pokazuje da su pojedinci u Njemačkoj, u doba Hitlerove autoritarne vladavine, bježali od slobode i pokoravali se vođi i/ili grupi. Poslušnost autoritetu, odnosno kako E. Staub ističe da su „izraziti respekt autoriteta i jaka sklonost ka pokornosti druge predisponirane

karakteristike koje dovode do genocida i masovnog ubijanja. Očekivati je da će oni, najvjerojatnije, dovesti do neodgovornog ponašanja i do bezrezervnog služenja vođi. Ljudi koji su uvijek bili vođeni od snažnih autoriteta, kada se nađu u teškim vremenima, ne oslanjaju se na svoje vlastite sposobnosti. Njihova jaka potreba za podrškom čini ih podložnim grupi i njezinim vođama“ (Staub, E., 1995, str. 19).

Izražena poslušnost naroda Hitleru, mudrom i uzvišenom vođi, ohrabrila je i njega i njegove sljedbenike da, uz punu podršku većine Nijemaca, realiziraju planirani genocid. Progona, mučenja i ubijanja Jevreja, kao i pripadnika drugih naroda koje su Hitler i njegovi sljedbenici proglasili „neprijateljima njemačkog naroda“, uz glasno i prešutno odobravanje ideologijom fašizma pokrenutih masa, realizirani su masovno i nemilosrdno.

Usporedba genocidnog ponašanja Nijemaca odanih Hitleru s genocidnim ponašanjem pripadnika „nebeskog naroda“ vođenih od „velikog vožda“ Slobodana Miloševića i njegovih sljedbenika Radovana Karadžića, Ratka Mladića i drugih ideologa i izvršitelja genocida nad Bošnjacima, uz određene povijesne, vremenske i kulturne specifičnosti, prihvatljiva je i opravdana. Na Gazimestanu masa je prepoznala svoga vođu. Nakon ratobornih izjava Slobodana Miloševića masa je spontano izrazila svoju odanost i pokornost. U toku psihološke pripreme genocida nad nesrbima aktualizirano je ono što se stoljećima „iz generacije u generaciju, u srpskoj mitologiji, prenosilo isto, *nerealno poimanje* sebe i drugih. Na sijelima i prelima, gozbama i svadbama guslari su zanosno opjevali junaštvo i časnost Srbina, uzdizali njegovu pravdoljubivost i milosrdnost, ukazivali na njegovu zaštitničku brižnost za nemoćne i nevine. U veličanju svojih nacionalnih i vjerskih osobnosti uvijek su naglašavali svirepost, ubilačku strast i podluklost drugih naroda, posebno 'poturica' i 'Turaka'. Dugo razvijane i podsticane predrasude su se, u okolnostima nacionalizma, *otvoreno ispoljile*. U ideologiji velikosrpskih teritorijalnih pretenzija i 'duhovnog' i 'naučnog' opravdanja progona nesrba, 'mali ljudi' su našli potvrdu za zločine nad Bošnjacima“ (Dizdarević, I., 2003, str. 35).

Bošnjaci nisu očekivali nastavak ranijih genocida

U ponašanjima žrtava najtežih zločina, zločina genocida i masovnih ubijanja, otkrivaju se pobude i ponašanja izvršitelja ovih kriminalnih radnji. Iz iskaza preživjelih žrtava genocida moguće je uočiti kriminogene osobine izvršitelja, njihove pretenzije dokazivanja svoje „nadmoćnosti“ ponižavanjem i mučenjem nemoćnih, kao i ono što je duboko utkano u njih – ideološki fanatizam. Barbari su uvijek barbari, bez obzira na to jesu li dati u liku fašiste, komandanta logora namijenjenog za istrebljenje Jevreja ili surovog argentinskog vojnika odanog diktatoru, koji, bez grižnje savjesti, ubija druge, ili pak u liku srpskog nasilnika koji je uvjeren u opravdanost ubijanja svakoga ko se „ne krsti sa tri prsta“ i koji je, prethodno obučen da progoni, muči i sadistički ubija djecu, žene i nemoćne starce samo zato što su njihova imena Haso, Mujo, Safija, samo zato što su oni, kako on pogrešno misli, „Turci“, „poturice“. Ponašanje drugih žrtava genocida dosta nalikuje na ponašanje žrtava holokausta. *Pedeset godina nakon genocida nad Jevrejima dogodio se genocid nad Bošnjacima. Bošnjaci nisu očekivali da će se četničko nasilje koje su doživjeli u Drugom svjetskom ratu ponoviti.* Bošnjaci nisu sagledavali posljedice viđenog da je „oživljavanje četničkog pokreta u Srbiji, a kasnije i u Bosni i Hercegovini, sredinom osamdesetih godina, ponovo donijelo stare uniforme, zastave, pjesme i slogane kao sastavni dio njegove rehabilitacije. Četnički pokret bio je, naime, osnova srpskog nacionalističkog pokreta. Ovakvi otvoreni signali trebali su izazvati uzbunu u muslimanskoj zajednici, ali je relativno mali broj pojedinaca na njih obratio pažnju“ (Cigar, N., 1998, str. 134). I u uvjetima pogoršane situacije Bošnjaci su se nadali da im se neće desiti ono što im se desilo. Vjerovali su srpskoj propagandi, odbijali su da kupuju oružje, nisu očekivali da će ih sutra proganjati njihove prve komšije koje su smatrali bliskim prijateljima, reagirali su „mirenjem sa sudbinom uz objašnjenje da kako god su stvari sada loše one mogu postati još gore. Pojedinci su očajnički pokušavali da se održe izbjegavajući da učine bilo šta što je moglo provocirati još nasilnije reakcije. Naprimjer, iako su srpske snage zauzele Banju Luku na samom početku konflikta, nesrbi su protjerivani

postepeno. Prema riječima jednog tamošnjeg posmatrača, usprkos rastućoj klimi terora od strane srpskih zločinaca, mnogi lokalni Muslimani su bili spremni da kažu: 'Najvažnije je da nam granate ne padaju na glave. Sve drugo je lakše podnijeti.' U očajanju, mnogi Muslimani su se nadali da mogu izmaći težoj sudbini podmićivanjem člana specijalne jedinice armije bosanskih Srba da ih prebaci preko granice u Crnu Goru. Kad su prešli granicu, bili su ubijeni“ (Cigar, N., 1998, str. 137).

Općenito bi se moglo reći da je ponašanje žrtava „pomagalo“ nasilniku da se odluči za ovaj ili onaj, oštiji ili „blaži“, postupak. Nasilnici su tada su tada mogli „prilagoditi“ svoje postupke ispoljenim ponašanjima žrtava, a to je značilo da mogu primijeniti metode torture i načina ubijanja pojedinaca ili grupa pojedinaca dobijenim instrukcijama od planera i nosilaca genocida i svojim, osobenim kriminalnim sklonostima. Mogao je svaki nasilnik da psihički maltretira žrtvu, da osporava vrijednost njenog nacionalnog i vjerskog identiteta, da primjenjuje surove, sadističke tehnike fizičkog mučenja i/ili da ubija nevine i nezaštićene na načine koji nisu viđeni ni u najstrašnijim filmovima strave i užasa.

Rezultati viktimoloških istraživanja ukazuju na veći ili manji udio žrtve u nasilju izvršenom nad njom. Opisi karakterističnih ponašanja žrtava u individualnom nasilju, u masovnim ubijanjima i genocidu, koji su se dešavali u raznim vremenima i u raznim društvenim okolnostima, uvjerljivi su pokazatelji ponašanja koja proturječe razumskom rezoniranju. Teško je razumski prihvatiti da neko „želi“ da ga neko napadne, maltretira, siluje, i što je još više neshvatljivo, da ga liši života. Ali je očito da su takva ponašanja žrtve ispoljavale i da će ih i dalje ispoljavati ako društvo ne posveti odgovarajuću pažnju žrtvama. Stječe se dojam da društvo više vodi računa o kriminalcima i izvršiteljima genocida nego o žrtvama kriminala odnosno o žrtvama ratnog zločina i/ili žrtvama genocida. Psihološki nalazi pokazuju da nose višestruke posljedice od pretrpljenog nasilja. Tjelesni i psihički simptomi doživljene traume ne prestaju nakon završetka nasilja, već mogu trajati više godina, pa i decenija. Žrtve nasilja, a naročito žrtve genocida, pokazuju otežano ili skoro nikakvo socijalno funkcioniranje. Ne mogu da nađu smiraj koji žele, nastoje da osjete zadovoljstvo u svakodnevnom

življenju koje ih je, prije stresnih događaja, ispunjavalo, ne mogu da se oslobode sjećanja na traumatska proživljavanja iako bi to, ne samo zbog sebe nego i zbog rođaka i prijatelja, intimno htjele.

Presude su primljene s olakšanjem i nadom

Nakon poraza Hitlerove Njemačke, planerima i izvršiteljima genocida izrečene su kazne za njihova zlodjela. Presude su, nakon sudskog postupka vođenog od izabраниh sudija država pobjednica (Amerika, Sovjetski savez, Engleska i Francuska), izrečene u Nürnbergu 1946. godine. Na optužničkoj klupi nije sjedio vođa Trećeg Reicha Adolf Hitler jer je, neposredno prije ulaska vojske Alijanse u Berlin, izvršio samoubistvo. Ali su sjedili neki od njegovih najbližih planera i izvršitelja genocida: Hermann Göring, Rudolf Hess, Joachim von Ribbentrop, Alfred Rosenberg, Wilhem Frick, Wilhelm Keitel i drugi. Najveći broj ratnih zločinaca osuđen je na smrt vješanjem.

Izrečena presuda primljena je s olakšanjem i nadom da se genocid više neće ponoviti. Tragovi posljedica genocida su, u toku i nakon suđenja, bili vidljivi u svim zemljama u kojima je stigla čizma njemačkog fašizma. Preživjeli logoraši, svjedoci masovnih ubijanja, djeca izgubljenih roditelja potresno su govorili o strahotama doživljenih zlodjela. Autentični dokumenti otkrivali su ljudski neshvatljive prizore izvršenih djela genocida. Svi oni koji su u tim vremenima a i kasnije slušali ili čitali o tim zlodjelima bili su **uvjereni da se genocid neće ponoviti**, i to ne samo zbog izrečenog uvjerenje država koje su vojnički porazile fašizam nego i zbog iskustvenih spoznaja običnih ljudi da se genocid objektivno više ne može dogoditi.

Ali, nažalost, obećanja moćnih država i nadanja običnih ljudi nisu se obistinila. Genocid u Kambodži (1975), masovna ubijanja u Argentini (1976) i, naročito, genocid izvršen nad nesrbima, posebno nad Bošnjacima (1991-1995), pokazali su da u svijesti i ponašanju ljudi, političkih organizacija i država, nakon strahota koje su doživjeli Jevreji i pripadnici drugih naroda koji nisu prihvatili i ostvarivali doktrinu fašizma, nisu iščezle genocidne pobude i planovi. Genocid koji se dogodio u ovim zemljama ishod je oživljenih ideja fašizma

o opravdanosti uništavanja drugih skupina samo zato što su drugačiji ili samo zato što se ne slažu s ideologijom moćnih vlastodržaca (npr. Argentina), ili pak zato što su “smetnja”, “prepreka” ostvarenju njihovih, na sili formiranih, uvjerenja da su pozvani da vladaju drugima. Putevi formiranja kriminalne svijesti kod planera i izvršitelja genocida ili masovnih ubijanja različiti su, ali su ishodi isti. *Sigurno je da se proces formiranja svijesti o opravdanosti uništavanja drugih skupina odvija u odgovarajućim društvenim uvjetima, u uvjetima ekonomske nesigurnosti, socijalne bezizlaznosti i naglašenog mita o povijesnoj veličini svoga naroda, ali i naroda koji je, upravo zbog svoje duhovne veličine, “ugrožen” od drugih.*

Suđenje izvršiteljima zločina, a naročito izvršiteljima zločina genocida u Nürnbergu, **žrtve su shvatile i intimno prihvatile kao dokaz ostvarenja pravde.** Presudu planerima i izvršiteljima genocida, Hitlerovim najbližim saradnicima, Jevreji, najmnogobrojnije žrtve, primili su s velikim olakšanjima. Olakšanje da, ali ne i dokaz da će svi koji su doprinijeli genocidu biti privedeni sudu pravde. *Nekim od njih nijedan sud, ni sud jedne države ni međunarodni sud, nije nikad izrekao presudu iako su žrtvama njihova zlodjela bila dobro poznata. I danas, nakon više od 55 godina od izrečenih presuda ratnim zločincima u Nürnbergu, saznaje se o njima da žive kao „mirni građani“ s uvjerenjem da neće biti suđeni i da će, najvjerojatnije, završiti svoj životni vijek nekažnjeno.* U međunarodnom pravu je naglašeno da ratni zločini, a posebno zločini genocida, ne zastarijevaju. Sigurno je da bi svaki međunarodni sud poduzeo odgovarajuće pravne postupke u cilju izricanja odgovarajuće kazne zločincima. To je moguće ostvariti samo onda kada su izvršitelji zločina uhvaćeni. A jesu li **svi planeri i izvršitelji genocida** koji su u toku Drugog svjetskog rata napravili tolika zla privedeni sudu pravde? Odgovor je jasan: Ne. S velikom vjerojatnošću možemo očekivati da će i većina izvršitelja genocida u Ruandi i Bosni i Hercegovini *ostati nekažnjena.* Zašto? Kao razlog se obično navodi neefikasnost onih koji su dužni da to urade: policije i/ili drugih odgovornih organi. Međutim, pogrešno je jedino njih činiti odgovornim. Oni su samo realizatori odluka „viših instanci“. Jesu li su i koliko su „više instance“ spremne da poduzmu radikalne

mjere u tome pravcu? Ako je prisutno oklijevanja, koje se sada osjeća, onda to treba objelodaniti. Ako odluka „viših instanci“ podrazumijeva hvatanje samo glavnih planera i izvršitelja zločina, a ne i svih pojedinaca koji su, makar i neznatno, doprinijeli ostvarivanju zločina, ne bi se mogla tretirati kao pravno i moralno ispravna odluka. Prema tome, nije u pitanju jesu li krivi, jer su stvarno krivi ako su bili u bilo kojoj ulozi u toku izvršavanja zločina, pogotovo zločina genocida, već je **pitanje kolika je krivica** svakog od tih pojedinaca. Arie Neier ističe da i se oni „koji su tražili suđenje da bi se individualizovala krivica za ratne zločine suočavaju s ključnim pitanjem: može li se jasno razgraničiti između krivice i nevinosti? Ako je jedan čuvar u logoru za pritvor silovao, drugi samo patrolirao duž ograde logora, treći vozio kamion kojim su zatvorenici dopremani u logor, nisu li oni svi krivi koliko i blagajnik logora iz priče Dwighta Macdonalda? Silovatelj ne bi bio u mogućnosti da počini svoja zlodjela da mu ostali to nisu omogućili svojim delovanjem. A šta ćemo sa onima koji su dozvolili da se skladišni prostor na nekoj farmi ili sportska dvorana koriste kao centar za pritvor, ili sa službenikom iz grada koji je ustanovio etničku pripadnost pritvorenika, ili sa susedom koji je odao njihova skrovišta? Kolika je njihova krivica?“ (Nejer, A., 2002, str. 264)

Krivica za učinjena zlodjela i kajanje

Pojmovi 'krivica' i 'osjećanje krivice' dva su različita pojma iako se ponekad poistovjećuju. Ukazuje se i na razliku između osjećanja krivice i stida. Osjećanje krivice odnosi se na određena djela, na specifična ponašanja, a sram obuhvata cijelu ličnost. Osjećanje krivice najčešće se javlja kada osoba, u ponašanju, doživi da je učinjenim djelima narušila svoj unutrašnji, intimni moralni kodeks, ili kodeks moralnih normi koje se respektiraju u svakom humanom društvenom uređenju. U pravnim i psihološkim leksikonima ili rječnicima krivica se određuje kao „društveno opasna radnja koja povlači krivičnu odgovornost“ (Petrović, P. S., 1998, str. 139), a osjećanje krivice kao „neprijatno moralno osećanje koje se javlja kada se stvarno ili samo u mislima prekrši neka moralna norma i predstavlja subjektivnu, bolnu ocenu tog događaja

kao moralno neispravnog, a sebe samog kao nedostojnog ili grešnog“ (Trebješanin, Ž., 2001, str. 324). Osjećanje krivice čin je unutrašnjeg sudije, blažeg ili strožijeg „moralnog imperatora“, ustvari **savjesti čovjeka**. Osjećanje krivice može biti lahko i prolazno, ali i beskrajno mučenje ako je krivično djelo veće, a savjest pojedinca strožija. U sudskim postupcima se, u izjavama i ponašanjima okrivljenih, uočavaju značajne individualne razlike u stupnju *razvijenosti savjesti*. U opisu očitih razlika u osjećanju krivice između pojedinaca S. Petrović ističe da „psihopate imaju zakržljalu savest i njima je nepoznato osećanje krivice, ma koliko prestup koji su izvršili bio težak sa moralnog i pravnog aspekta. Osobe kod kojih je savest razvijena ili stroga obično pate od osećanja krivice, od koga se brane na razne načine. Prema judeo-hrišćanskom verovanju, osećanje krivice se može ublažiti ili potpuno otkloniti kroz ispaštanje ili kaznu, nakog čega se ponovo uspostavlja poremećeni duhovni mir. Radi toga, osobe sa razvijenom savešću, u želji da se oslobode mučnog osećanja krivice, često pribegavaju raznim oblicima samokažnjavanja, prijavljivanju svoje krivice da bi kroz kaznu dobili oprostaj, ispovedanju kod duhovnika, činjenju dobrih dela itd. Nerazrešeno osećanje krivice ponekad može voditi u suicid, alkoholizam ili mentalnu bolest. Za razliku od psihopata, ova druga kategorija je vrlo zahvalna za sticanje uvida u poreklo i značaj svoga prestupničkog ponašanja, psihoterapiju, primenu vaspitnih mera, rehabilitaciju i resocijalizaciju“ (Petrović, S. P., 1998, str. 65).

U krivičnim postupcima očekuje se da će izvršitelj krivičnog djela priznati svoj delikt. Priznanje ubrzava donošenje odgovarajuće presude. U sudskim postupcima priznanje obično dovodi do ublažavanja kazne izvršitelju krivičnog djela bez obzira na njegovu težinu. Presude koje sada izriče Međunarodni sud u Haagu također pokazuju da se priznanje za zločine „isplati“. Planerima i izvršiteljima genocida nakon priznanja izvršenih zlodjela značajno se skraćuje dužina zatvorske kazne. Za krivično djelo za koje je, naprimjer, predviđena kazna doživotnog zatvora izriče se kazna zatvora u trajanju petnaest godina, pa čak i manje. Priznanje zločina, nažalost, nije uvijek praćeno i **osjećanjem grižnje savjesti**. Osobe koje priznaju krivicu za zločine, a nisu uvjerenе da su

krive, to čine iz straha od kazne, a ne zbog onoga što se, u toku i ishodu sudskog postupka, tretira kao moralni čin okrivljenog. Priznanje izvršenih zločina se, ustvari, tumači kao početak **moralne katarze** okrivljene osobe. Da li jeste ili nije početak „moralnog čišćenja sebe od zla“, da li će ili neće ispoljiti iskreno kajanje zbog izvršenih zločina, posebno zločina genocida, da li će ili neće svojim kasnijim ponašanjem pokazati unutrašnju patnju, zavisi od mnogobrojnih činitelja, među kojima faktori *ličnosti imaju prioritetnu ulogu*.

U istraživanju relacija između osobina ličnosti i krivice utvrđena je povezanost između empatije, interpersonalnih crta ličnosti, spola, samoprocjene, osjećanja selfa. Sklonost empatičnog doživljavanja drugih osoba značajan je pokazatelj da li će i u kojim okolnostima pojedinac ili grupa pojedinaca ispoljiti i u kojem omjeru će ispoljiti osjećanje krivice nakon nemoralnih istupa, prekršaja, izvršenih krivičnih djela ili ratnog zločina i/ili genocida. Iz analize značenje termina empatija – „u psihologiji, termin se upotrebljava da označi proces neposrednog uživanja u emocionalna stanja, mišljenje i ponašanje drugih ljudi“ (Trebješanin, Ž., 2001) – moguće je pretpostaviti koja struktura pojedinaca će, u toku sudskog postupka ili u nekim drugim okolnostima, ispoljiti osjećanje krivice, osjećanje grižnje savjesti zbog učinjenih zlodjela. Vjerovatno je neće ispoljiti oni koji ovu značajnu osobinu ličnosti nisu razvili ili, pak, koji je ispoljavaju samo prema pripadnicima svoje nacionalne ili vjerske skupine. Iz iskaza haških osuđenika ili iskaza zločinaca koji još nisu privedeni sudu pravde vidljivo je da oni kada govore o *hiljadama ubijenih Bošnjaka ne pokazuju znake žaljenja, a kamoli kajanje, dok bol zbog gubitka pripadnika srpskog naroda, koji je praćen optužbom drugog naroda i spremnošću na osvetu, osjećaju izrazito velikim*.

Psihološka istraživanja pokazuju da se osjećanje krivnje zbog nanošenja nepravde drugim naglašenije ispoljava prema osobama s kojima smo bliži, koje osjećamo kao „svoje“, nego prema pojedincima ili grupama pojedinaca koje ne poznajemo ili koje, iz različitih razloga, ne prihvaćamo. U jednoj poznatoj teorijskoj studiji tvrdi se da „Hoffman (1982, p. 304) ističe da se krivica razvija iz empatije i da su oba pojma 'veoma osjetljivi prosocijalni motivi“.

Hoffman, zapravo, u objašnjavanju tvrdi da su korijeni osjećanja krivice sadržani u tjeskobnom reagiranju na patnje drugih. Ipak, očito je da reakcije prema drugim nisu iste. Ljudi reagiraju s više empatije na ljude slične njima nego na one koji to nisu (npr. Batson, Duncan, Ackerman, Buckley i Burch, 1981). Čak je i plač novorođenčadi, koji je razvojno najraniji vid empatičnog reagiranja (zato što se plač javlja u prvim danima života; Sagi i Hoffman, 1976; Simer, 1971), selektivan; novorođenčad plačem odgovaraju na plač druge novorođenčadi, ali manje plačem odgovaraju na plač šimpanzi, starije djece ili na sintetizirani plač (Martin i Clark, 1982; Sagi i Hoffman, 1976; Simer, 1971). Dakle, empatija je selektivna jer ljudi reagiraju empatično na one osobe koje su im slične. Zahn-Waxler i Kochanska pružaju dokaze povezanosti razvoja empatije s razvojem krivice“ (Baumeister, F.R., Stillwell, M., A., Heatherton, F., T., 1994).

Autori studije „Krivica: interpersonalni pristup“ ističu da su Jones i Kugler utvrdili visoku povezanost između krivice i mjenjenih interpersonalnih (međuličnih) osobina i stanja ličnosti (osamljenosti, sramežljivosti, kivnosti, sumnji i ljutnje). Jones i Kugler su također utvrdili da krivica visoko korelira s nezadovoljstvom postojećim relacijama (socijalnim), kao i s vjerovatno niskom sposobnošću uspostavljanja međuljudskih odnosa. Pokazali su i da samo visoki moralni standardi nisu povezani ni s krivnjom niti s ovim interpersonalnim varijablama. I drugi su istraživači (Vangelisti, A. L., Daly, J. A., i Rudnick, J. R., 1991), između ostalog, utvrdili da je upotreba krivnje pozitivno povezana sa sramežljivošću kao crtom ličnosti, mjerama interpersonalne agresivnosti (iritiranjem, negodovanjem, sumnjom) i, inverzivno, s mogućnošću socijalnog utjecaja.

Utvrđena je povezanost između samopoštovanja i sklonosti krivici. Osobe s niskom razinom samopoštovanja ispoljavaju sklonost ka osjećanju krivice. Baumeister smatra da odnos između samopoštovanja i osjećanja krivice nije dovoljno jasan. Nejasno je jer nizak nivo samopoštovanja uvjetuje osjećanje krivice, ali i česti doživljaji osjećanja krivice smanjuju osjećanje samopoštovanja. Ljudi s niskom razinom samopoštovanja su, štaviše, popustljivi i prilagodljivi (Brockner, 1983), i upravo zbog podložnosti utjecaju

su vulnerabilni prema standardima i očekivanjima drugih i doživljavaju osjećanje krivice zbog prestupa i zahtjeva drugih. Loš doživljaj sebe znači doživljaj sebe nepoželjnim za druge, a takav stav prema sebi općenito može učiniti ljude posebno osjetljivim na opasnost od udaljavanja partnera vršenjem prestupa (to jest, može ih učiniti patnicima zbog osjećanja krivnje). Povećanje samopoštovanja i pomaganje drugima smanjuju osjećanje krivice.

Iz analize posljedica krivnje moguće je utvrditi njene uzroke. U psihološkoj literaturi ukazuje se na tri posljedice osjećanja krivice: *želja za kaznom, prosocijalno djelovanje i antisocijalno djelovanje*. U svojim učenjima o ličnosti Sigmund Freud je tvrdio da osjećanje krivice uzrokuje želju za kaznom. U sintagmama „nesvjesna potreba za kaznom“ i „nesvjesni osjećaj krivnje“ sadržano je Freudovo uvjerenje da ličnost iz neprijatnog i bolnog osjećanja krivice vidi jedino rješenje u kazni. Potreba za samokažnjavanjem (pojačavanjem doživljaja dubokih psihičkih patnji, nanošenjem tjelesnih povreda samom sebi) ili pak za suicidom, ispoljenim u namjeri ili izvršenju, i u klasičnom i neoklasičnom psihoanalitičkom učenju, tumači se *uzrokom želje za kažnjavanjem*. U istraživanju efekata osjećanja krivice istraživači (Weirtheim i Shwartz, 1983) su zapazili da osobe koje pate od osjećanja krivice ne žele da se izvršenje kazne odgađa, traže da budu odmah kažnjene. Međutim, drugi psiholozi ispoljena tjelesna ili psihička mučenja ili pak suicidalne sklonosti pojedinaca koji pate od osjećanja krivice ne tumače željom za kaznom, već kao potrebu da se *'pobjegne' od unutrašnje patnje, straha i neizvjesnosti*.

U toku procesuiranja zapaženo je da najveći broj kriminalaca ne ispoljava grižnju savjesti zbog počinjenih zlodjela. A kada su i svjesni krivice ni tada ne ispoljavaju želju za kaznom, već, naprotiv, sve čine da kaznu izbjegnu ili je umanje. U sudskoj praksi zabilježeni su slučajevi osoba koje su, nakon spoznaje i priznanja počinjenih zlodjela, tražile da budu *najstrožije kažnjene*. Iako se ovakvi slučajevi mogu uzeti kao dokazi ispravnosti Freudovog povezivanja osjećanja krivice sa željom za kažnjavanjem, ipak je u kontekstu osobitih priroda ličnosti osoba potrebno ukazati i na opravdanost drugih psiholoških shvaćanja. Želju za kažnjavanjem najvjerojatnije će iskazati osoba (kriminalac) *mazohističke strukture ličnosti*. Realno

je pretpostaviti da će osobe s mazohističkom strukturom ličnosti kada naprave i mali, neznatni moralni prekršaj, tražiti da budu kažnjene.

Osjećanje krivice uvjetuje i poželjna i opravdana društvena ponašanja. Osjećanje krivice motivira ljude za prosocijalno djelovanje. Pojedinci koji pate od osjećanja krivice nastoje da ispoljenom potrebom za reparacijom, ispravkom ili barem izvinjenjem ostvare ono što žele: da se vrate u normalne društvene tokove i vrate izgubljeno samopoštovanje i osobno dostojanstvo. Prosocijalno djelovanje umanjuje osjećanje krivice. Nastojanje osoba koje, zbog učinjenih zlodjela, pate od osjećanja grižnje savjesti da izvinjenjem pokažu žrtvi da im je žao nije ishod, kako neki misle, želje za patnjom, već je vjerovatnije da one tim činom žele ispraviti interpersonalni poremećaj i uspostaviti pravdu.

Osjećanje krivice uvjetuje i potrebu za priznanjem. Priznanje donosi osobi koja priznaje povećani mir i poboljšanje mentalnog zdravlja. Priznanje doprinosi i poboljšanju međuljudskih relacija, posebno relacija između prestupnika i žrtve. „Rezultati naših istraživanja dobijenih kompariranjem krivih i nevinih govore o dodatnim prosocijalnim efektima krivice. Kada se ljudi osjećaju krivim, više govore o naučenim lekcijama o nepoželjnosti da se više tako ne ponašaju i stvarno su mijenjali svoje ponašanje u skladu sa svjesnim doživljajem krivice. Samoubistvo, nakon nehوتيčnog ubijanja drugih u saobraćaju, izaziva osjećanje krivice i time unutrašnju patnju koja dovodi do želje za kaznom. Međutim, samoubistvo je moguće protumačiti i kao naslućivanje javnog poniženja i zatvaranja u tamnicu.

Neke osobe koje pate od osjećanja krivice izbjegavaju svaki mogući vid kontakta sa žrtvama. Fridman i saradnici tvrde da „krivci pate od unutrašnjeg konflikta, zapravo žele da pomognu nekome zbog umanjenja sopstvene krivice, ali takođe izbjegavaju suočenje sa svojim žrtvama. Osobni kontakt sa žrtavama je za krivca averzivan zato što je žrtva svjedok krivice pa bi, zbog toga, mogla u njemu intenzivirati emocionalni poremećaj, uključujući i sramotu. Takođe, interakcija sa žrtvom bi, možda, mogla biti nepoželjna ako krivac nije siguran šta kazati a niti zna kako će reagirati žrtva, ne zna da li će žrtva ispoljiti gnjev ili neko drugo ponašanje koje bi moglo povećati njegov emocionalni poremećaj.

Odlaganje suočavanja zločinca i žrtve pretpostavljamo ima opravdanja u slučajevima kada bi prerana interakcija mogla dovesti do ispoljavanja agresije, a ponekad i osvete žrtve” (Ray F. Baumeister, Arlene M. Stillwell i Todd F. Heatherton, 1994).

Svijest o vlastitoj krivnji i ispoljeno kajanje zbog počinjenih zločina doprinosi uspostavljanju poželjnih društvenih odnosa, jer osjećanje krivice motivira prestupnika da prizna svoja nedjela, da ispolji potrebu za nadoknadom onoga što je žrtva izgubila od njegovih zlodjela i da iskrenim izvinjenjem dokaže svoje uvjerenje da takve postupke više nikad neće ponoviti.

Iskreno kajanje zločinca je olakšanje za žrtve

Ispoljeno osjećanje krivice zločinca žrtva doživljava s olakšanjem. U odnosima između zločinca i žrtve, nakon iskrenog kajanja zločinca za učinjena zlodjela, dolazi do značajnih psihološko i društveno poželjnih promjena. Poboljšanje u odnosima je moguće očekivati jer su, u iskrenom osjećanju krivice, sadržane promjene svijesti zločinca o sebi i o žrtvi. Promjene su vidljive u stavovima i postupcima prema žrtvi. U izjavama i ponašanju iskrenih pokajnika uočavaju se izljevi ganutosti, žaljenja, brižnosti i potrebe za oprostom. Iskreno kajanje zločinca žrtva će najvjerojatnije doživjeti i kao uvjerenje zločinca da on više nikad neće ponoviti svoja zlodjela. Doživjet će to i kao spremnost pokajnika da će on svojim djelovanjem ili podsticanjem drugih nadoknaditi, ako ne potpuno a ono bar djelomično, ono što je žrtva izgubila. Ako zločinac prizna krivicu i ispolji kajanje zbog učinjenih prestupa, žrtva može osjetiti zadovoljstvo od samog čina priznanja, ustvari od spoznaje što i zločinac pati zbog nanošenja nevolja drugim, posebno zbog povreda nevinih drugih.

Sudska praksa pokazuje i da sve okrivljene osobe ne priznaju krivicu iako su stvarno krive. Proces i ishod suđenja planerima i izvršiteljima genocida u Nürnbergu uvjerljivo je pokazao da veliki broj pouzdanih dokumenata o njihovim zločinima nije utjecao na promjenu njihovog uvjerenja o *opravdanosti* i *pravednosti vršenja tih zločina*. Sve predočene dokaze oni su ignorirali, a izrečene kazne smrt vješanjem nisu doživjeli s osjećanjem krivice,

već s osjećanjem žaljenja što nisu mogli, zbog „unutrašnjih zavjera“, dokraja ostvariti planirana istrebljenja Jevreja i drugih „neprijatelja naroda plave krvi“. Odanost ideologiji fašizma i uvjerenje o svojoj rasnoj superiornosti učinilo ih je neosjetljivim na patnje i umiranje nedužnih u poznatim logorima smrti.

U toku suđenja u Haagu kod većine planera i izvršitelja genocida nad Bošnjacima zapaža se skoro isto ponašanje. Na pitanje predsjednika suda da li se osjećaju krivim, najčešći odgovor je „Ne osjećam se krivim.“ Da oni stvarno ne doživljavaju osjećanje kajanja za zločine koje su izvršili, vidljivo je iz njihovog ponašanja i verbalnih obrazloženja njihovog kriminalnog djelovanja. Ustvari, u „njihovom ponašanju u toku slušanja svjedočenja očevidaca o strahovitim zločinima koji su izvršeni nad nevinim žrtvama i u trenutku izricanja presude nisu primijećeni znaci kajanja. Dokumente o torturama u logorima, kosture izvađene iz masovnih grobnica i filmove o sadističkom ponašanju agresora su, vjerovatno je, doživljavali kao nešto što nije vezano za njih, kao prizore koji su „falsificirani“ s ciljem da se „pravedna borba srpskog naroda“ za opstanak okalja, da se obezvrijede djela „čestitih“ boraca za otadžbinu, da se osramote „viteška ponašanja“ pripadnika „nebeskog naroda“.

Ponašanje zločinaca, za koje postoje validni dokazi o njihovoj odgovornosti za genocid u Bosni i Hercegovini, u toku procesuiranja u Haagu ukazuje i na potrebu iznalaženja mogućih psiholoških razloga takvog ponašanja. Da li su, u izjavama okrivljenih, sadržana njihova uvjerenja da sud nema uvjerljivih dokaza o njihovom ponašanju u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu i da je, zbog toga, moguće osobnim i advokatskim „manverima“ biti oslobođen optužbe, ili je, pak, u njihovim izjavama utkana samospoznaja i istinsko uvjerenje da, za izvršena zlodjela, nisu krivi? Sudeći prema toku uobičajene sudske procedure, očito je da se obično polazi od prve psihološke pretpostavke ili uvjerenja i u skladu s polaznim stavom poduzimaju se odgovarajuće pravne mjere. Rjeđe se polazi od druge, psihološki moguće pretpostavke: zločinci, posebno ratni zločinci, **ne osjećaju se krivim za zlodjela**. Ponašanje većine ratnih zločinaca u ranijem, Nirnberškom procesu, i sadašnjem, haškom, nedvosmisleno ukazuje na opravdanost nepostojanja

uvjerenja o *odgovornosti za svjesno vršena zlodjela*. Vidljivo je to i iz njihovih prvih izjava i iskaza u toku sudskog procesa. Oni ne samo da ne ispoljavaju znake osjećanja grižnje savjesti nego uporno brane “pravednost” svojih genocidnih činova. U njihovoj svijesti je utkano uvjerenje da nisu u pitanju zločini, već “pravedna djela”. Oni nose u sebi i saznanje da su njihovi, namjeravani ili izvršeni, zločini unaprijed oprosteni i da su i od svjetovnih i vjerskih dostojanstvenika bili, za zločine, *pohvaljivani i nagrađivani* (Dizdarević, I., 2003, str. 138).

Autori studije (Ray F. Baumeister, Arlene M. Stillwell i Todd F. Heatherton, 1994) ukazuju na psihološku nezasnovanost isticanja psihičkih procesa unutar ličnosti kao jedinih razloga osjećanja krivice i kajanja. Oni obrazlažu i nekoliko uvjerljivih razloga koji pokazuju da su i *interpersonalni procesi* značajni uvjeti nastanka i ispoljavanja osjećanja krivice i kajanja. Prvo, individualni doživljaj osjećanja krivice i kajanja ishod je postupaka i manipuliranja drugih. “Drugo, svijest o krivnji je iskustveno povezana sa samosviješću. Samosvijest je, po definiciji, oblik međulične osjećajnosti (npr. Eisenberg i Miller, 1987; Hoffman, 1981, 1982), pa ako bi osjećanje krivice bila samo pojava unutarpsihičkog samovrednovanja onda je ne bi mogli dovesti u vezu sa samosviješću” (Baumeister, Stillwell, Heatherton, 1994). Uzroci osjećanja krivice sadržani su u interpersonalnim odnosima, a manifestira se u potrebi korigiranja vlastitog ponašanja ili u izvinjavanju onima kojima je učinjena nepravda. Nije motivirana ni željom za kažnjavanjem, koju pristalice intrapsihičkih shvaćanja smatraju njenom karakterističnom odrednicom. Osjećanje krivice nije ishod samo namjernih prestupa, već i slučajnih. I razlozi sadržani u bliskim društvenim vezama ili ispoljeni u osjećanju krivice kod ljudi koji nisu uradili ništa društveno neprihvatljivo, niti ljudski neopravdano, također su, kako tvrde autori studije “Krivnja: međulični pristup”, uvjerljivi pokazatelji da nije prihvatljivo tumačenje osjećanja krivice samo kao ishod unutarpsihičkih procesa, uglavnom procesa samovrednovanja, već je i rezultat procesa *interakcije* između ličnosti i socijalne sredine.

Očito je da je osjećanje krivice složen psihološki fenomen. Njeni korijeni sadržani su u intrapsihičkim procesima, u samopo-

imanju, u ispoljenim namjerama, u osobitim crtama ličnosti. Ali je nemoguće zanemariti i društvene izvore krivnje, posebno prirodu interpersonalnih odnosa odnosno utjecaje intimnih, emocijama ispunjenih sadržaja koji su utkani u njima.

Raskorak između učinjenih zločina i uvjerenja zločinaca

Kako je moguće objasniti ovaj očiti raskorak između stvarnih zločina i uvjerenja zločinaca o svojoj nevinosti? Bez temeljnih *psihobiografskih studija* o strukturi ličnosti i načinima ideološkog oblikovanja svakog pojedinca optuženog za zločin genocida vrlo je otežano spoznavanje svih onih psihosocijalnih determinanti koje su doprinijele ispoljenim vidovima genocidnog ponašanja. Međutim, moguće je, na temelju ranijih naučnih i iskustvenih spoznaja, ukazati na psihosocijalne činitelje koji su, u okolnostima državnih priprema za genocid nad nesrbima, posebno nad Bošnjacima u Jugoslaviji, u početku djelovali prikriveno a kasnije i manifestno. *Oni koji su, iz raznoraznih razloga, skrivali svoje agresivne pobude i brižljivo njegovane predrasude i stereotipe o Bošnjacima kao 'Turcima' ili 'poturicama', mogli su ih, uz odobravanje i pohvaljivanje, u psihološkoj atmosferi kakva je propagandom stvorena, ostvarivati.* Teži uvjeti života i oživljeni mitovi, koji su se, kako se dan početka oružane agresije približavao, sve dublje urezivali u svijest i ponašanje masa, također su sužavali prostor izlaska iz okolnosti koje su idejni tvorci i planeri genocida željeli i očekivali. „Jedini izlazak“ je mogao biti genocid. Kada se protjeraju ili poubijaju narodi „koji su krivi“ za patnje srpskog naroda (Bošnjaci i Hrvati), bit će ostvareni i „ekonomsko blagostanje“ i duhovni procvat, od drugih „gušenih“, „nebeskih vrijednosti“ Srba. **Genocidne pobude buđene su i podsticane mjerama koje su bile i emotivne primamljive i logički uvjerljive.** U stvorenoj atmosferi osjećalo se da su izvori legitimiteta za zločin sadržani i u političkim odlukama vladajućeg režima i u planovima i aktivnostima nevladinih organizacija. Intelektualci i vjerski dostojanstvenici su, pored ideologa „Velike Srbije“ i brojnih sljedbenika Slobodana Miloševića, „nepogrešivog“ vođda, uvjeravali gledatelje, slušatelje i čitatelje da su Srbi stoljećima „ugrožavani“, i to ne zato što su slabi, već zato što su „duhovno

uzvišeni“, što su pripadnici „nebeskog naroda“, što im drugi zavide na njihovoj „časnosti“ i „viteštvu“.

Koliko su *individualne sklonosti* ka zločinu genocida ili mjere propagande koje su u sebi sadržavale sve ono što je opravdalo zločin genocida, ili, pak, općenito rečeno, interakcija osobnih i društvenih determinanti doprinijeli lažnim iskazima planera i izvršitelja genocida kojima se sada sudi u Haagu nije moguće, bez serioznih psiholoških ispitivanja, pouzdanije odmjeriti stupanj njihovog utjecaja. Međutim, sigurno je da su oni značajno doprinijeli njihovom poimanju sebe kao *pravednika*, kao osoba koje su proganjali, mučili i ubijali drugi samo zato što su pravoslavne vjere i srpske nacionalnosti, i što su “razumom i srcem” branili svoj narod od "pripremanih zločina njima namijenjenih". **Oni misle i intimno vjeruju da ne treba da priznaju da su krivi i da se, zbog toga, pokaju, jer njihova djela nisu zločini već činovi "ostvarene pravde"**. Misle da nisu krivi, jer ono što su učinili, učinili su po svojoj *savjesti*. O kojoj savjesti je riječ? Humanističkoj sigurno ne. U pitanju je loša, a ne dobra savjest. Dobra savjest je praćena osjećanjem krivnje. Oni ne osjećaju krivnju za učinjene zločine, jer su racionalizaciju svoju kriminalnih postupaka poistovjetili sa savješću. U povijesti ljudskog roda ima mnogo slučajeva postupanja pojedinaca u skladu sa svojom savješću iako su njihovi savjesni postupci bili pogubni za njih. Njih su proganjali, kažnjavali i ubijali drugi, najčešće moćnici koji su tvrdili da to čine po svojoj savjesti. Sokrat je između dvije alternative: izdaja savjesti ili smrt, izabrao smrt. Za razliku od njegovog postupka i postupka drugih o kojima se manje zna “jesu drugi ljudi koji su također tvrdili da su motivirani svojom savješću: članovi inkvizicije spaljivali su ljude od savjesti na lomači, tvrdeći da to rade u ime svoje savjesti; grabežljivi osvajači tvrdili su da djeluju u skladu sa svojom savješću kad su svoju žudnju za moći stavili iznad svih drugih izbora. Ustvari, jedva da ima djela okrutnosti ili ravnodušnosti prema drugima ili prema sebi koje nije bilo racionalizirano kao diktat savjesti, pokazujući tako snagu savjesti u njezinoj potrebi da bude umirena” (Fromm, E., 1980, str. 128).

Ponašanja i verbalne izjave najvećeg broja osoba okrivljenih za ratni zločin ili genocid kojima se sada sudi u Haagu ili u sudovima

drugih država i osoba koje se nalaze na spiskovima ratnih zločinaca pokazuju da oni ne vide ili ne žele vidjeti da oni, u procesima svoga osobnog sazrijevanja, nisu razvili humanistička savjest ili su je, pak, toliko *iskrivili i zatrovali ideološkim naslagama, zabludama i stereotipima o drugima da je izgubila suštinske, općeljudske vrijednosti*. Moguće je tvrditi i da su *psihološki korijeni* njihovih zlodjela najvjerojatnije produkt dehumanizirane savjesti, ustvari iskrivljene savjesti. Iz takve savjesti proizlaze aljudska ponašanja, proizlazi uvjerenje zločinaca da je proganjanje, mučenje i ubijanje ljudi druge nacionalnosti ili druge vjere potpuno opravdano. Ljudi dobre savjesti ne čini zlodjela. Međutim, kako naglašava Erich Fromm, “ako se savjest zasniva na krutom i neranjivom iracionalnom autoritetu, razvitak humanističke savjesti može biti gotovo potpuno zaustavljen. Tada čovjek postaje potpuno zavisan o silama izvan sebe i prestaje da se brine, ili da se osjeća odgovornim za vlastitu egzistenciju. Sve što mu je važno, to je odobravanje ili neodobravanje tih sila, koje mogu biti država, vođa, ili ne manje moćno javno mnijenje. Čak i sasvim neetičko ponašanje – u humanističkom smislu – može se doživjeti kao “dužnost” u autoritarnom smislu. Osjećaj “moranja”, zajednički objema, toliko je varljiv faktor zato što se on može jednako odnositi na najgore kao i na najbolje u čovjeku” (Fromm, E., 1980, str. 149).

Hoće li opće otrežnjavanje srpskog naroda, ako do njega dođe, pomoći onima koji budu osuđeni za ratne zločine ili zločine genocida da preispitaju i promijene svoja uvjerenja o svojoj krivici i krivici njihovih nalogodavaca? Hoće li dani, mjeseci i godine koji će provesti u jednom od zatvora u Evropi biti za njih godine razmišljanja o svemu onom što su činili, o djelima koja se, u međunarodnom pravu, tretiraju kriminalnim, djelima ratnog zločina ili genocida? Hoće li zapaziti i shvatiti da je „rđava radnja“ proistekla iz nesavladivih, „iracionalnih“ impulsa u čijim se „kandžama“ oni osjećaju bespomoćnim. U sjećanjima na tu “situaciju verovatno se jačina tih impulsa neće u potpunosti reprodukovati i to takođe može da dovede dotle da nam se kasnije u većoj meri čini da jedan akt zaslužuje osudu. Intenzitet osećanja kajanja može biti posle mnogo godina krajnje snažan. Jedan od izvora intenzivne uznemirenosti koji prati kajanje leži u svesti o nemoći da se ranije počinjena dela

poprave. 'Sada je sve prekasno; ništa ne mogu sada da učinim da stvar ispravim!' Ta vremenska perspektiva okrenuta prošlosti predstavlja kritičnu karakteristiku situacije u kojoj se kajanje javlja“ (Kreč, D., Kračfeld, R., 1976, str. 253).

Kolektivna i/ili individualna odgovornost

U toku, i nakon, suđenja glavnim planerima i izvršiteljima genocida nad Jevrejima u Nürnbergu (1945) vođeni su dijalozi i između stručnjaka (pretežno pravnika) i između laika o individualnoj i kolektivnoj odgovornosti. U posljednjoj deceniji dvadesetog stoljeća nastavljani su dijalozi o skoro identičnim problemima. Razlozi za nastavak dijaloga o **kolektivnoj i individualnoj odgovornosti** rezultirali su iz događaja koji su se odigrali u zadnjoj deceniji dvadesetog stoljeća u Ruandi i Bosni i Hercegovini. U Ruandi su Hutui, u periodu između aprila i juna 1994. godine, pobili oko 800.000 Tutsa na svirep i grozomoran način. U Bosni i Hercegovini srpski nacionalisti su nad brojnim Bošnjacima, u periodu od 1992. do 1995., također izvršili pokolj koji je, po animalnosti samog čina i po širini i dubini individualnih i društvenih posljedica koje su rezultirale iz njega, prevazišao sve do tada, u Evropi i šire, zabilježene genocide. Načini izvršavanja mnogobrojnih zločina genocida ukazuju na potrebu pouzdanijeg procjenjivanja broja zločinaca koji su zločine planirali i/ili realizirali. Ako su, naprimjer, u pitanju zločini genocida izvršeni nad Bošnjacima, teško je povjerovati da su ih izvršili samo oni koji se sada nalaze u Haagu i koji se nalaze na zatvorenim ili objelodanjenim listama i za kojima se sada traga. Glavni planeri i naredbodavci jesu krivi, *ali ne mogu biti nedužni i oni koji su ih slijepo slijedili i činili sve ono što je od njih traženo.* A njih, sigurno je, nije mali broj. Ove činjenice zagovornici kolektivne odgovornosti smatraju uvjerljivim dokazima. Oni koji su planirali i vršili masovne zločine ne bi takve mjere poduzimali da nisu imali ispoljenu ili prešutnu podršku većine. Slobodan Milošević i njegovi najbliži saradnici nisu mogli planirati i realizirati genocid nad nesrbima da nisu imali bezrezervnu podršku srpskog naroda. Rezultati tajnih glasanja su reljefna ilustracija stavova glasača o ličnosti i politici Slobodana Miloševića.

Samo rijetki pojedinci su ispoljili svoje neslaganje s njegovim velikodržavnim pretenzijama i genocidnim planovima. Pitanje je hoće li i presude koje će Međunarodni sud u Haagu izreći optuženima za njihove ratne zločine ili zločine genocida značajno promijeniti formirana destruktivna uvjerenja većine. Nakon presude glavnim planerima i izvršiteljima ratnih zločina i zločina genocida, moguće je očekivati promjenu u ponašanju izvršitelja zločina koji još nisu uhvaćeni, odnosno onima kojima se sada sudi. Moguće je zapravo očekivati, makar u rudimentu, pojavu *osjećanje krivice* kod pojedinaca i, možda, određenih slojeva srpskog naroda. *Hoće li osjećanje krivice biti praćeno i potrebom traženja oprosta od pripadnika naroda nad kojima je izvršen genocid, što bi bio značajni pokazatelj osude planera i izvršitelja genocida, teško je predvidjeti. Teško je predvidjeti jer su planeri genocida usadivali duboku mržnju u svijest svojih građana, uvjerovali ih u opravdanost progona i ubijanja 'tradicionalnih neprijatelja srpskog naroda' i raspirivali u njima atavističke pobude da jedino Srbin može biti prijatelj Srbinu.* I zato utjecaj toka i ishoda suđenja na doživljaj osjećanja krivice ne može biti u onakvim razmjerima kako neki očekuju da bi mogao biti.

Moguće je govoriti i o drugim psihosocijalnim razlozima za nedoživljavanje osjećanja krivice za učinjena zlodjela. Jedan od važnih sadržan je u događajima, u ponašanjima pojedinaca i grupa pojedinaca, u kojima je „tokom ratova u Hrvatskoj i Bosni desetine hiljada ljudi angažovano u procesu etničkog čišćenja. Ne samo da je veliki broj građana učestvovao u hvatanju, zatvaranju i zlostavljanju pritvorenika već je mnogo veći broj seljaka i građana doprinio tome otimajući imovinu i zauzimajući domove onih koji su pobijeni ili oterani. Opravdavajući svoja dela sebi samima, prirodno je da oni omrznu žrtve i da prikazuju one koje zlostavljaju kao oličenje zla: mudžahedine, islamske fanatike, ustaše, četnike i tako dalje, i tako dalje.

To što je veliki broj ljudi učestvovao u zlodelima pokreće sledeće pitanje: da li suđenje šaćici glavnih kriminalaca i njihovo kažnjavanje zapravo doprinosi individualizovanju kriminalne krivice? Ako su vođe u bivšoj Jugoslaviji i Ruandi namerno uvukle hiljade drugih u svoje zločine, relativno mali broj suđenja visokim

zvaničnicima ipak može biti odgovarajuće reagovanje na to. Oni kriminalci koje ne bude moguće izvesti pred sud znače da je njihovim vođama suđeno i da je, shodno tome, i njihovo ponašanje izloženo osudi. Krivično gonjenje i osuda onih koji su komandovali i podsticali na zločine doprineće tome da se hiljade – ili desetine hiljada – drugih suoče sa sopstvenom političkom, moralnom i metafizičkom krivicom“ (Nejer, A., 2002., str. 280). Bez obzira na to u kojem će stepenu planeri i izvršioци genocida nad Bošnjacima ispoljiti osjećanje krivice i kajanja, Bošnjaci, kao najveće *žrtve genocida, ne smiju zaboraviti* ono što su im nosioci zla iz Srbije i Hrvatske nanijeli. Ustvari „nijedan detalj stradanja i patnje Bošnjaka – nijedna žrtva, džamija, biblioteka ili koji drugi srušeni objekt – ne smije biti zaboravljen niti ostati nezabilježen. Sve se mora zapisati i pred savjest čovječanstva i sud historije staviti, da bude znano ko je agresor, a ko stradalnik, ko je napadač, a ko branitelj, ko je terorist, pljačkaš i razbojnik, a ko rodoljub. Fašizam nije pobijedio u Bosni i Hercegovini usprkos planovima i srpskog i hrvatskog velikodržavlja usmjerenim na njenu razgradnju i uništenje“ (Omerdić, M., 1999, str. 13).

Očito je da je broj izvršitelja, pomagača i očevidaca genocida zaista velik. Sudeći prema sadašnjim ishodima hapšenja ratnih zločinaca i dužine sudskog postupka, nemoguće je očekivati da će većem broju optuženih za ratne zločine ili zločine genocida biti izrečene zaslužne kazne. Očekivati je, nažalost, da će neki od njih doživjeti duboku starost a da neće biti kažnjeni za svoja zlodjela. I danas, nakon pedeset godina, hapse se pojedinci koji su bili planeri ili izvršitelji holokausta. Zato je privođenje što većeg broja izvršitelja zločina sudu pravde od prioritetnog društvenog značaja. Ostvarenje masovnijeg hapšenja zločinaca ima poseban značaj za žrtve zločina. Oni, s punim pravom, traže efikasnije hvatanje zločinaca i naglašavaju da je suđenje većem broju zločinaca bitan preduvjet pomirenja i suživota. I „osjećanje trajne žalosti zbog gubitka najbližih je praćeno spoznajom da ubice još uvijek nisu privedeni sudu pravde. Neki od njih se slobodno kreću i ne osjećaju grižnju savjest zbog nanesene patnje drugim ljudima, najčešće svojim susjedima. Dosadašnji rezultati procesuiranja u Haagu pokazuju da je izrazito mali broj ratnih zločinaca priznao

svoja zlodjela. Očekivati je da će se broj priznanja za ratne zločine i kajanja povećavati, a to će, svojom unutrašnjom logikom, povećati svijest o potrebi oprostaja. *Oprostaj je moguć i opravdan, nakon iskrenog priznanja i kajanja. Tragovi genocida su se duboko usjekli u memoriji pojedinaca i naroda. Bošnjaci koji su duboko i neposredno doživjeli progone, mučenja, sadistička silovanja, i individualna i masovna, ubijanja, ne mogu, a niti hoće, bilo kada zaboraviti ove grozomorne zločine.* U svojoj dugoj povijesti nisu ispoljavali nagon za osvetom i odmazdom, pa to ne žele ni sada. Oni samo traže da se svakom ratnom zločincu odmjeri odgovarajuća kazna za učinjena zlodjela. Očekuju i da će među onima kojima se sada sudi i kojima će se, nakon hapšenja ili dobrovoljne predaje, suditi porasti broj pojedinaca koji će priznati zločine, ispoljiti kajanje i tražiti oprostaj. Pravedna presuda i kajanje su prvi preduvjet pomirenja, ali ne i zaborava“ (Dizdarević, I., 2003, str. 143).

Literatura

- Baumeister, R.F., Stillwell, A.M., Heatherton, T.F. (1994): *Guilt: An Interpersonal Approach*, Psychological Bulletin, Vol. 115, No. 2.

- Baron, R., Byrne D. (1994): *Social Psychology*, Allyn and Bacon, New York.

- Bojč, F. (2000): *Bosanski narod optužuje za GENOCID*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.

- Cigar, N. (1998): *Genocid u Bosni - Politika "etničkog čišćenja"*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.

- Cigar, N. (2000): *Uloga srpskih orijentalista u opravdavanju genocida nad Muslimanima Balkana*. Institut za istraživanja zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.

- Cigar, N. (2002): *VOJISLAV KOŠTUNICA i budućnost Srbije*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.

- Čekić, S. (1996): Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu. Mag, Sarajevo.
- Čekić, S. (2004): *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Dizdarević, I. (1998): *Barbari su bili bolji*. Compact, Sarajevo.
- Dizdarević, I. (1998): *Korijeni psihološkog nasilja nad Srebreničanima*, u knjizi: Srebrenica 1995, knjiga 1, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Dizdarević, I. (2003): *Nezaborav usjeklina genocida*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Gutman, R. (1995): *Svjedok genocida*. Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, Sarajevo.
- Gutman, R., Rieff, D. (1999): *Crimes of War*. W.W.Norton and Company Ltd, London.
- Kreč, D., Kračfeld, R. (1976): *Elementi psihologije*. Naučna knjiga, Beograd
- Langer, C.V. (2003): *Hitlerov psihološki profil*. MYTC, Beograd.
- Nejer, A. (2002): *RATNI ZLOČINI: brutalnost, genocid, teror i borba za pravdu*. Samizdat FREEB92, Beograd.
- Omerdić, M. (1999): *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992-1995)*. El-Kalem, Sarajevo.
- Petrović, S. P., (1998): *Mali leksikon psihološko-psihijatrijskih i pravnih pojmova*, Partenon, Beograd.
- Staub, E. (1989): *The roots of evil*. Cambridge University Press.
- Stevanović, V. (2001): *Milošević, jedan epitaŕ*. Bemust, Sarajevo.
- Šiber, I. (1998): *Osnove političke psihologije*, Zagreb.
- Trebjašanin, Ź. (2001): *Rečnik psihologije*. Stubovi kulture, Beograd.